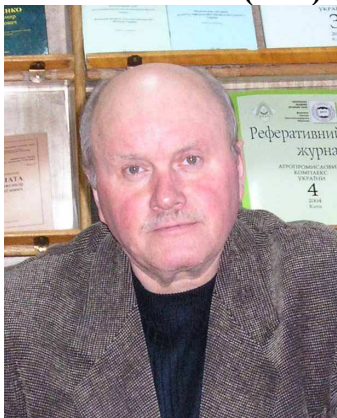

УДК 63: 33: 63: 001 (477) (091)

ГЛАЗУНОВ
Геннадій Опанасович,
зав. сектору ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРА А.М. СЛІПАНСЬКОГО НА ОРГАНІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ АГРАРНОЇ НАУКИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

У статті вперше розглядаються окремі аспекти складного шляху розвитку аграрної науки за радянську добу, коли енциклопедичний термін сільськогосподарська наука підмінили поняттям організація сільського господарства всупереч наполяганням першого віце-президента Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук професора А.М. Сліпанського.

В статье рассматриваются отдельные аспекты сложного пути развития аграрной науки в советские времена, когда энциклопедический термин сельскохозяйственная наука подменили понятием организация сельского хозяйства вопреки утверждению первого вице-президента Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук профессора А.Н. Слипанского.

The article for the first time deals with Some aspects of complicated way of the development agrarian science in Soviet period, when encyclopaedic term agricultural science was changed for organization of agriculture contrary the mind of the first vice-president All-Ukrainian Academy of Agriculture Sciences prof. A.M. Slipanskiy.

Аграрні перетворення, що проводилися в радянську добу в 1920–1930 рр. викликають чимало суджень за плином часу: від визнання неабияких досягнень у сільському господарстві до звинувачень у голодоморі 30-х років минулого століття. Радянська влада, відмінивши приватну власність на землю, здійснювала заходи щодо організації великого соціалістичного землеробства [1]. Проте тогочасна державно-управлінська сфера України, залишаючи поза увагою розвиток власної аграрної науки країни як такої, пробувала урядовими рішеннями організувати сільське господарство країни на гідний рівень продуктивності. Перша Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (1931–1935) не встигла перебороти згаданих державно-управлінських настроїв,

оскільки політичні ознаки фігурували вище наукових. Про обставини цієї науково-владної контрверзи – наступна публікація.

Прадід агрономії В. Андросов видав у Москві 1827 року книгу «Хозяйственная статистика России», в якій аналізував причини, що затримували розвиток сільського господарства імперії. Ще тоді автор поділяв причини на «природно-невідворотні, що залежать від сил природи» та «випадкові, що залежать від обставин сторонніх». З того часу історичний розвиток сільськогосподарської науки в Україні в основному йшов своїми етапами.

Заглибимося в історію започаткування наукового терміну наука «аграрна» або «сільськогосподарська», покладаючись на відомі енциклопедичні вимоги щодо наукового або науково-популярного довідкового видання, яке містить *систематизоване зведення знань* [2]. У 1916 році професор К.А. Тимірязєв визнавав науку підсумком позитивних знань про дійсність, як вона виникла і звідкіля [3]. Науковий термін «сільськогосподарська наука» наявний в «Энциклопедическом словаре» видавників Ф.А. Брокгауза та И.А. Ефрона, опублікованому в 1890 році [4]. Укладач «Иллюстрированного сельскохозяйственного словаря» професор агрономії Імператорського університету Св. Володимира С.М. Богданов у виданні 1895 року визнавав науку сільськогосподарську саме як науку про сільське господарство, або агрономією – як прикладну науку, що відповідала необмеженому вживанню методів різних наук, природних і економічних, та обмеженій області використання сільськогосподарських явищ, предметом дослідження всіх фактів, цікавих у сільськогосподарському відношенні [5]. І селянська інтелігенція додержувалася зазначеного наукового порядку.

Тільки-но створена радянська влада в Україні в листопаді 1920 року проводила 1-й Всеукраїнський агрономічний з'їзд. Перше післяреволюційне зібрання наукового загалу не тільки в Україні, але й на теренах колишньої Російської імперії зібрало понад 500 учасників. Наукові збори заслухали промову Наркома землеробства УСРР Д.З. Мануїльського щодо проблем

перехідного періоду, доповідь заступника Наркомзему Вікторова «Про сільськогосподарську політику Радянської влади», голови оргбюро названого з'їзду М.М. Вольфа та вислухали понад 100 доповідей, значна частина яких активно і всебічно обговорювалася. Науковці вимушені були враховувати багато новітніх елементів тогочасного життя, пов'язаного з утвердженням державних одностроїв власності: інтенсифікації сільського господарства, колективних форм праці на селі, планових методів господарювання, становлення сільськогосподарської економії як показника економічної ефективності, тобто виробничо-фінансової діяльності кожного аграрного підприємства тощо. На підставі наведеного агрономічне зібрання визначило головним завданням сільськогосподарських перетворень формування нової орієнтації агрономічної думки в новій історичній обстановці, оскільки визнавало, що «соціалістичний лад іншим чином, ніж на науці, будуватися не зможе» [6].

Влада турбувалася найперше про організацію сільського господарства, в урядових ухвалах ішлося про розширення засівних площ. На цій підставі поступово переконання про науку аграрну чи сільськогосподарську відходило на другий план. Певним чином спровокувало новий науковий погляд перше енциклопедичне видання радянської влади. Так, «Большая советская энциклопедия» в 1926 році відносила термін агрономічної науки до складових поняття агрономії – науки, що мала своїм завданням вивчення явищ, з яким людина стикалася, коли займалася сільським господарством. Додавалося, що, крім природно-історичних фундаментів рослинництва та тваринництва, агрономія повинна рахуватися з економічними підставами організації господарства для загальної потреби – підвищення обсягів сільськогосподарської продукції і підняття продуктивності праці. Сталий високий і найкращий врожай являв собою основну задачу в сільськогосподарському виробництві держави, а відповідно відігравав таку ж центральну роль у сільськогосподарській науці [7].

У тогочасних енциклопедичних довідниках термін наука аграрна чи сільськогосподарська марнувався. Цього терміну вже не було в енциклопедичних довідниках радянської доби, наприклад, в «Крестьянской сельскохозяйственной энциклопедии», виданій у 1925 році [8], в «Енциклопедії сільського господарства» за редакцією професора А.Г. Терниченка, що була видана 1927 року [9], у 4-х томній «Сельскохозяйственной энциклопедии» першого видання 1931–1934 рр. [10] та 4-томнику другого видання – 1937–1940 рр. [11].

Правда, 22–25 грудня 1959 року пленум ЦК КПРС у черговий раз розглядав питання «Про подальший розвиток сільського господарства». У постанові пленуму згадувалося поняття «сільськогосподарська наука», якій знову ставилося завдання забезпечувати піднесення продуктивних сил, безперервний прогрес у сільському господарстві, реалізації заходів, що дозволяли «терміново» підняти економіку і збільшення виробництва сільськогосподарської продукції на 100 га земельних угідь при найменших витратах праці і ресурсів [12].

Незважаючи на зазначене, і в роки сталого розвитку сільського господарства радянської держави згадані поняття залишалися за рамками енциклопедичних довідників. Так, до термінів, які роз'яснювала «Українська сільськогосподарська енциклопедія» 1970 року видання, переконання наука аграрна чи сільськогосподарська визнавалося зайвим [13].

Таким чином, незважаючи на піклування науковців про підвищення ефективності сільського господарства, термін «організація сільського господарства» в 1920 роках був більш прийнятний в урядових настановах радянського періоду, ніж усталені поняття зі сфери аграрної науки. Зрозумілим, а тому й буденним в українському суспільстві терміном визнавалося поняття врожайності сільгоспкультур, тобто кількості продукції землеробства з одиниці посівної площі. Причому собівартість виробництва вважалася як грошове відбиття безпосередніх витрат, пов'язаних із виробництвом і реалізацією продукції сільського господарства.

Для тогочасного аграрного виробництва вважалося, що чим менша сума витрат на одиницю продукції, тим вища її рентабельність та прибутковість. У перебігу економіки 1920 років, що утворювалася в межах ринкових відносин на теренах СРСР, останнє поняття носило істотну економічну дефініцію. Справа в тому, що перевищення сукупних доходів над сукупними витратами за певний період за мінусом обов'язкових витрат та відрахувань спричиняло чистий прибуток підприємства – складової і невід'ємної частини аграрного бізнесу. Таким чином, прибуток виступав авторитетним показником успіху підприємства, вдалого управління ним. Державна ж економіка загальні кошти чистого доходу сільськогосподарської галузі відправляла на оснащення існуючих проблем аграрної, а швидше й інших галузей господарства СРСР.

Зрозуміло, що чим більшим був загальний чистий прибуток, відомий під назвою національний дохід, тим сильнішим поставали державні можливості країни. Якщо ж критично оцінювати державні гасла і виступи правителів дотеперішньої країни, то терміну «організація сільського господарства» як частині аграрної науки беззаперечно призначався процес покращення якісних показників у соціалістичному сільськогосподарському виробництві, підвищення врожайності землеробства, покращення продуктивності скотарства, посилення машинізації тощо.

Вищезазначений процес мав виняткове значення для тогочасно-закладених підвалин планової роботи щодо сектору сільського господарства країни. Це відзначилося й на подальшому розвитку аграрної економіки України взагалі. В Радянському Союзі, до складу якого входила Україна, об'єктом управління проступала вся економіка держави, сформованого в єдиний народногосподарський комплекс СРСР [14]. Планування українського народного господарства поступово ставало основним методом здійснення економічної політики держави, спрямованого на всебічний розвиток продуктивних сил суспільства, найбільш повне задоволення матеріальних і духовних потреб народу на підставі вимог системи економічних законів

соціалізму. У майбутньому зазначене планування витворилося в центральну ланку управління господарським механізмом радянської держави [15].

Перший віце-президент Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук професор А.М. Сліпанський (1896–1942) не заперечував проти організації сільського господарства. Проте він не раз офіційно підкреслював необхідність іти далі, розвивати весь комплекс аграрно-наукових заходів під науковим координуванням ВУАСГН. Відсутність аграрної академії, стверджував він у публікації, присвяченій відкриттю ВУАСГН, негативно позначалася на роботі існуючих дослідних установ. Сільськогосподарська наука на службі реконструкції сільського господарства, за його намірами, мала йти двома шляхами: через систему опорних пунктів для збирання всього позитивного аграрного досвіду та його систематизування через систему науково-дослідних інститутів для практичного застосування. Від готовності наукового і громадського активу, який ще треба було сформувати, залежала авторитетність і впливовість ВУАСГН щодо стабільності «системи сільськогосподарської науки» [16].

Планове виробництво в сільському господарстві вимагало від сільськогосподарської науки також і планового побудування, твердив він у доповіді «Чергові завдання науково-дослідної роботи Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук» на першому пленумі ВУАСГН у червні 1931 року. Починаючи від процесів фізіології та анатомії рослин та завершуючи економічними проблемами зернового господарства, у розв'язанні проблем тваринництва – наука очікувала теорію про годівлю та догляд тварин, у роботі з технічними культурами – мала рішуче відмовитися від орієнтації на дрібне селянське господарство, переорієнтувавши науку на вимоги великого господарювання. Для вирішення проблем механізації та електрифікації сільського господарства малося йти двома шляхами: через винахідництво та пошук окремих процесів механізації. Поміж тим він ставив наукові проблеми вивчення ґрунтів, комплексні проблеми Дніпробуду, формування програм п'ятирічок, стандартизації в сільському господарстві, закликаючи

використовувати кращий закордонний досвід. За кожною науковою проблемою А.М. Сліпанський закликав висвітлювати шляхи бачення і перспективи вирішення, щоб поставити науку «на послугу соцвиробництву»[17].

А.М. Сліпанський стверджував, що «радянська сільськогосподарська наука йшла до вивчення природних умов сільськогосподарського виробництва», підкорення й регулювання природних явищ «до послуг соціалістичного суспільства» [18]. Лише соціалістичне виробництво, писав А.М. Сліпанський, зламає всі рештки старих феодально-капіталістичних методів організації наукової роботи, дасть відповідні темпи наукової роботи і піднесе науку на рівень тих вимог, що до неї ставить соціалістичне виробництво [19].

Втім, і урядова ухвала 1931 року щодо утворення академії зводилася до переводу науки на конструктивізм, тобто відмови від минулої багатотемності, щоб аграрна наука йшла за вимогами народногосподарських завдань усупільненого сільського господарства країни. За цими завданнями й готувався *перший* в історії аграрної науки країни зведений проблемно-тематичний план, який був сформований на 1932 рік під керівництвом першого віце-президента ВУАСГН. Підставою для його прийняття було покладено проведений академією аналіз науково-дослідної роботи щодо попередніх років.

А.М. Сліпанський писав в останній публікації навесні 1933 року, що соціалістична практика і радянська сільськогосподарська наука за останні роки дали цілий ряд нових досягнень у технології вирощування сільськогосподарських культур. Бажано, щоб накреслені плани і заходи щодо основних прийомів агротехніки при правильній розстановці робочої сили, засобів виробництва по господарствах із раціональним їх використанням дали можливість «цілком і своєчасно» виконати всі сільськогосподарські роботи в Україні в 1933 році і виконати основне завдання щодо підвищення врожайності в запланованих межах [20]. Саме в 1933 році побажання А.М. Сліпанського здійснилися, хоч на початку літа його заарештували за політичними ознаками.

Саме під керівництвом А.М. Сліпанського ВУАСГН успішно сформувала національний науковий аграрний простір, поступово набуваючи статусу

легітимного та загально визнаного як всередині країни, так і за її межами центру української сільськогосподарської науки. Тогочасна аграрна академія, завдяки його зусиллям, почала проявлятися як загальнонаціональна установа, що не лише репрезентувала, але й зосереджувала на рівні управлінських та наукових зв'язків навколо себе наукову спільноту сільського господарства країни. Вона поширювала свій вплив на формування структури аграрної науки, відшукування організаційної структури академічної установи в контексті загального українського наукового простору.

Хоч надалі влада й проігнорувала твердження А.М. Сліпанського, який визнавав ВУАСГН академічною вершиною – епіцентром за сутністю і за статутом, тогочасного розвитку сільськогосподарської науки в Україні, а за нею йому вбачалося й стале аграрне майбуття країни.

Процес одержавлення науки, зокрема аграрної, був покладений промовою Сталіна «До питань аграрної політики в СРСР» на конференції аграрників-марксистів у грудні 1929 року. Доповідач виклав шість установ, які посилювали характер здійснення аграрної політики держави. Називалися певні наукові «передсуди», щодо яких промовець не тримав ніяких «сумнівів», так звану теорію рівноваги секторів народного господарства держави, тобто соціалістичного та несоціалістичного, у сталінській промові – капіталістичного напрямку, за яким пріоритет віддавався першому. Далі – про теорію «самопливу», за яким у минулому село перетворювалося слідом за розвитком міста, проте ліквідація власності на землю дозволяла, за Сталіним, «насаджувати» на селі великі соціалістичні господарства у вигляді радгоспів та колгоспів. Теорія «стійкості» дрібноселянського господарства, на тих же підставах ліквідація власності на землю, визволяла дрібного селянина, за словами промовця, від рабської прив'язаності до свого клаптика землі і «полегшували» його перехід до великого колективного господарства. На взаємовідносинах міста і села суттєво відзначилася ліквідація приватної власності на землю, знищення купівлі-продажу землі, її націоналізація, що, за промовою, «перетворювало психологію селянина» та повертало його обличчям

до міста. Говорячи про природу колгоспів, доповідач називав цей тип господарства однією із форм соціалістичного господарювання, за якою відбувався процес «виправки» індивідуальної психології селянина-колгоспника. Доповідач завершував малювання становища на селі тогочасними класовими зрушеннями, на підставі яких і базувався поворот у державній політиці, бо об'являвся перехід від обмеження експлуаторських тенденцій куркульства до його ліквідації як класу. «Пройти повз так званих «шостих вузлових питань», за сталінською вказівкою, не може, (читай *не повинна*. –Авт.), пройти теоретична робота аграрників-марксистів» [21].

Дослідження тогочасних джерел владної інформації дає підстави для висновку про започаткування плановості в сільському господарстві країни 20-х років минулого століття, яка мала невідкладний попит на застосування витоків української аграрної науки. Нагадаємо про відомі багаторічні спроби радянської держави в 20–30 роках ХХ століття виводити сільське господарство на доконечний рівень продуктивності шляхом відповідних урядових ухвал. Проте науковці пам'ятали й погрозову сталінську установку, відповідно до якої велике господарство в хліборобстві можна провадити «тільки» порядком планового керування, без нього «воно мусить загинути і розвалитися» [22].

У науковій дійсності процес одержавлення аграрної науки призвів до такого ганебного факту, коли тільки-но народжений за науковою допомогою А.М. Сліпанського термін «аграрна економіка» ототожнили з загальнозвісним сьогодні поняттям «економічна наука». У майбутньому його ідентифікували з переконанням «організація сільського господарства» – науки, що вивчала закономірності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у соціалістичному господарстві країни. У перебігу років це поняття перетворилося в іншу аграрно-економічну науку, яку нарекли «організацією виробництва в сільськогосподарському підприємстві». Уже після 1955 року, коли був створений Всесоюзний науково-дослідний інститут економіки сільського господарства в Москві, науковці сільськогосподарського сектору державної економіки СРСР підтвердили це авторитетним науковим висновком:

економіка сільського господарства представлялася вченими як економічна наука, що вивчала закономірності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин для усталеного соціалістичного господарства країни. Визнавалося, що виникла ця наука в період проведення соціалістичних перетворень у сільському господарстві, які відбувалися в 1920–1930 роках. У свою чергу економіка сільського господарства виступала в якості загальної науки стосовно іншої аграрної економічної науки – організації виробництва в сільськогосподарських підприємствах. Згаданим чином посібники 1970–1980 років заявляли, що економіка сільського господарства разом з аграрною економічною наукою являли собою теоретичну базу організації виробництва сільськогосподарських підприємств [23].

Українська сільськогосподарська наука радянської держави дотримувалася вищезазначеного наукового терміну (якщо відкинути підпорядкованість, не характерну для науковців. – Авт.) – економіка сільського господарства, аграрна економічна наука, за нашою думкою, тому, що вкладала в них вимоги тогочасної науки, яка вивчала закономірності раціональної побудови й ефективного ведення виробництва в чинних господарствах країни на підставі використання так званих переваг соціалістичного ладу, досягнень науково-технічного прогресу, передового вітчизняного та зарубіжного досвіду. Предметом цієї науки радянські науковці вважали сільськогосподарську працю, яка перебувала у взаємозв'язку зі способами виробництва, а метод – діалектичний матеріалізм, за яким закономірності організації виробництва в сільгосппідприємствах досліджувалися не ізольовано, а в певному зв'язку з рівнем розвитку всього сільського господарства і виробничих сил країни за умовою природних і економічних факторів. Подібні висновки підтверджувалися навчальними аграрними посібниками радянського періоду [24].

Зазначимо про умови міцного ідеологічного забезпечення партійного курсу, коли аграрні питання в літературі 20–30-х років мали не виправно-пропагандистський характер. На цій підставі досить рідко зустрічалися суто

теоретичні дослідження з проблем, наприклад, специфіки дії та використання економічних законів в аграрному секторі тощо [25].

Таким чином, вищезазначений науковий злам стосовно «розроблення проблем економіки перехідного періоду в новій їх постановці» відбився на традиційних наукових дефініціях: поняття аграрної науки як складової природознавчих наук так і не набрало визначення, призупинився процес удосконалення структури названої науки, принципів її пізнання, категорій, методів і форм організації та функціонування. Воно узвичаїлося наскрізним терміном аграрна економіка. До сьогодні не вивчено здобутки та втрати вітчизняної аграрної науки [26].

Лише 23 жовтня 1989 року постановою Кабінету Міністрів УРСР № 264 було передбачено новітнє завдання *аграрної науки*: подальший розвиток та підвищення ефективності у вирішенні проблеми збільшення виробництва продуктів харчування в Україні. Разом із Декларацією про державний суверенітет України Президія Верховної Ради Української РСР постановою від 29 липня 1991 року відтворила Українську академію аграрних наук з одним із напрямів діяльності - зростання потенціалу аграрної науки.

У підсумках наукової діяльності УААН за перші п'ять років доби незалежності України стверджувалося, що до 1990 року в Україні не було концепції розвитку аграрної науки та її організаційної структури, а науководослідні установи підпорядковувалися понад десяти союзним і республіканським міністерствам та відомствам. Південне відділення ВАСГНІЛ було підпорядковане московському центру. Такий стан не давав змоги українській аграрній науці розвиватися як єдиній системі. То був дійсно конгломерат наукових установ і організацій [27].

Чи не проти саме такого негативу підносив організаційну діяльність першої ВУАСГН її перший віце-президент А.М. Сліпанський в перші два роки до його арешту?

Проте усталений досвід змін, про які йшлося вище дається взнаки й нині. На цій підставі нові умови в часи державної незалежності України поки що не

сприяють ефективній діяльності УААН щодо вирішення комплексу назрілих відставань аграрної науки. Протягом усіх років незалежності, вважає президент «Українського клубу аграрного бізнесу» доктор агроекономічних наук О. Ліссітса, аграрну науку лихоманить: науковий персонал то скорочують, то доукомплектовують, хоч безсистемна ліквідація чи реорганізація інститутів, безперервне трамбування-тасування наукових кадрів може заподіяти лише негатив. При зазначеному державному підході він очікує, що Україна пустить на вітер мільярди гривень, але втратить окремі наукові бази назавжди.

Висновок. Державно-управлінській сфері варто повернутися до існуючих проблем аграрного сектору держави. Оскільки, по-перше, потенціал національної аграрної науки з 20–30 рр. минулого століття визискує більше половини загальних теренів країни. По-друге, до виробничих чинників, за науковими працями А.М. Сліпанського, – земля, робоча сила, капітал – додався технологічний процес, який може бути, крім інших визначень, й організаційно-управлінським. Не завадило б, щоб він не набув застережень.

Можна підсумувати, що з часів наукової діяльності першого віце-президента ВУАСГН А.М. Сліпанського знов постає проблема майбуття аграрної науки і сьогоденний виклик аграрній науці з її системою наукової діяльності спрямований на створення сприятливих рамкових економічних умов щодо аграрного сектору країни. Тільки поставлена більш відпрацьована мета: поліпшення системи виробництва продукції, переробки сировини, включаючи підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва, покращення якості продукції, поширення безпеки технологічних процесів, оздоровлення довкілля тощо.

Зазначене не що інше, як конституційні ультиматуми держави, які науково забезпечувала свого часу *перша* Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук, що діяла в 1931-1935 рр.

Список використаної літератури

1. 1. *Сельскохозяйственная энциклопедия* : в 4 т. – 1-ше вид. – М., 1931–1934. – Т. 1. – С. 80–82.
2. *Советский энциклопедический словарь*. – М., 1984. – С. 1546.
3. *Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат*. – М. ; Л., 1935. – Т. 30. – С. 1.
4. *Энциклопедический словарь*. – СПб., 1890. – Т. XXVIII. – С. 776.
5. *Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь*. – К., 1895. – С. 1201–1202.
6. *Труды 1-го Всеукраинского агрономического съезда. 13-22 ноября 1920 года*. – Х., 1921. – Вып. 1 : Постановления. – С. 3–4.
7. *Большая советская энциклопедия* : в 65 т. / глав. ред. О. Ю. Шмидт. – М., 1926. – Т. 1. – С. 556–565.
8. *Крестьянская сельскохозяйственная энциклопедия* : в 7 т. – М. ; Л., 1925.
9. *Енциклопедія сільського господарства* / за ред. А. Г. Терниченка. – Х., 1927. – С. 718 с.
10. *Сельскохозяйственная энциклопедия* : в 4 т. – 1-е изд. – М., 1931–1934.
11. *Сельскохозяйственная энциклопедия* : в 7 т. – 2-е изд. – М., 1939–1941.
12. *Пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 22–25 декабря 1959 года* : стеногр. отчет. – М., 1960. – 447 с.
13. *Українська сільськогосподарська енциклопедія* : в 3 т. – К., 1970.
14. *Украинский советский энциклопедический словарь* : в 3 т. – К., 1988. – Т. 2. – С. 474.
15. *Там само*. – С. 685.
16. *Сліпанський А.* Практично працювати над соціалістичною реконструкцією / А. Сліпанський // За соц. перебудову. – 1931. – 24 трав. № 375.
17. *Сліпанський А.* Чергові завдання науково-дослідної роботи Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Скорочена доповідь на першому пленумі ВУАСГН / А. Сліпанський // Шляхи соц. реконструкція сіл. госп-ва. – 1931. – № 8-9. – С. 11–23.
18. *Сліпанський А. М.* Завдання «Агротехніки» / А. М. Сліпанський // Агротехніка. – 1932. – № 1. – С. 1–2.
19. *Сліпанський А.* Новими методами за успішне розв'язання проблеми врожайності / А. Сліпанський // За підвищення врожайності : зб. статей. – Х., 1932. – С. 4–32.
20. *Сліпанський А.* Підвищення врожайності – основне завдання першого року другої п'ятирічки / А. Сліпанський // Більшовик України. – 1933. – № 4. – С. 42–66.
21. *Сталін Й.* До питань аграрної політики в СРСР : промова на конф. аграрників-марксистів 27 груд. 1929 року / Й. Сталін. – Х., 1937. – 32 с.

22. *Про роботу на селі* : промова Сталіна на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 11 січня 1933 року // Шляхи соц. реконструкції сіл. госп-ва. – 1933. – № 1. – С. 1–7.

23. Див., наприклад: *Гершкович Б. Я* Материальные интересы и особенности действия экономических законов в сельском хозяйстве / Б. Я. Гершкович, Г. И. Зинченко. – М., 1976; *Емельянов А. М.* Экономика сельского хозяйства / А. М. Емельянов. – М., 1982; *Экономика* сельского хозяйства / под ред. В. А. Добрынина. – М., 1984; *Экономика* сельского хозяйства / под ред. Е. П. Брянских. – М., 1985.

24. Див., наприклад: *Организация* производства в сельскохозяйственных предприятиях / под ред. Н. С. Власова. – М., 1982; *Организация* производства в сельскохозяйственных предприятиях / под ред. Б. И. Яковлева. – М., 1983; *Организация* производства в сельскохозяйственных предприятиях / под ред. М. И. Синюкова. – М., 1983; *Организация* производства в сельскохозяйственных предприятиях / под ред. А. А. Никитенко. – М., 1985.

25. *Заремба П. М.* Політекономічний аспект деяких проблем аграрної теорії в радянській економічній літературі 60–70 років / П. М. Заремба // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1991. – Вип. 25. – С. 60.

26. *Науковий* потенціал Української академії аграрних наук : монографія / В. А. Вергунов, З. П. Кірпаль, В. О. Круть, В. С. Гончаров, К. О. Лузан ; за наук. ред. М. В. Зубця. – К., 2005. – 176 с.

27. *Українська* академія аграрних наук. 1991–1995. – К. 1996. – С. 31–35.